

بررسی حق مؤلف در محیط دیجیتال

مقدمه

فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی و در نتیجه آن، افزایش استفاده از شبکه‌های ارتباطی در سراسر جهان و در دسترس بودن اطلاعات و منابع مختلف در این شبکه‌ها و نیز رواج استفاده از منابع دیجیتال، چالش‌ها و تغییرات وسیعی را در زمینه حق مؤلف (۱) و مالکیت فکری آثار به وجود آورده است. این چالش‌های بزرگ، ناشی از گسترش فناوری‌های جدید در محیط دیجیتال می‌باشد. بدیهی است که امروزه افراد با استفاده از فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی نظیر: اینترنت و تلفن همراه، دسترسی بدون مانع به اطلاعات و منابع، بازتولید (۲) و تغییر شکل منابع به یکدیگر بدون تغییر در ماهیت و کیفیت منابع و اشاعه اطلاعات در محیط دیجیتال، می‌توانند به حجم عظیمی از تبادل اطلاعات دست یابند. این عوامل باعث در هم شکسته شدن قوانین مربوط به حق مؤلف شده است. از این‌رو، تغییر و روزآمدسازی در قوانین حق مؤلف، از اهمیت بسیاری برخوردار است.

تعریف حق مؤلف

در منابع مختلف، تعاریف متفاوتی برای حق مؤلف ارائه شده است که بررسی همه آنها، از حوصله این بحث خارج است. با این حال، به چند مورد از تعاریفی که ارائه شده، اشاره می‌کنیم؛ حق مؤلف، یعنی «حمایت قانونی از ناشر یا پدیدآورنده از طریق ممانعت از تهیه نسخه غیرقانونی و غیرمجاز از آثار آنان» (کنین، ۱۳۷۹) و یا «امتیاز و حق انحصاری بهره‌برداری و فروش یک اثر که از طریق دولت به یک نویسنده، آهنگ‌ساز، هنرمند و... اعطا می‌شود؛ به نحوی که می‌تواند هر بار که اثر چاپ می‌شود، حق تألیف آن را دریافت کنند و هیچ‌کس بدون اجازه مؤلف، حق چاپ و استفاده از اثر را نداشته باشد.» (سلطانی، ۱۳۷۲)

در تعریفی دیگر، حق مؤلف، «مجموعه‌ای از قوانین و مقررات است که در یک کشور، دامنه و شمول حقوق یک اثر یا شیوه عملکرد یک فعالیت را تعیین می‌کند و به تعبیری گسترده‌تر، مقررات و قوانین حق مؤلف، مشخص می‌کند که چه افرادی دارای چه نوع حقوقی هستند و در یک دوره زمانی تا چه مدتی از این حقوق برخوردارند، حدود و ثغور این حقوق چیست و مقررات مربوط به اجرا و انتقال این حقوق کدام‌اند؟» (ارجمند، ۱۳۸۱)

همچنین «حق مؤلف، حق بهره‌مندی مادی و معنوی از هر اثر علمی، ادبی و فرهنگی را می‌گویند که به پدیدآورنده اثر (نویسنده، مؤلف، مصنف، مدون، شاعر، آهنگ‌ساز، نقاش، ترانه‌سرا، و مانند آنان) داده می‌شود. این حق، به پدیدآورنده اثر اجازه ثبت و ضبط افکارش را می‌دهد. این حق، نه تنها حق مالی یا حق اقتصادی را در بر می‌گیرد، بلکه مالکیت فکری و معنوی آثار را نیز به رسمیت می‌شناسد و برای پدیدآورنده نوعی حق اخلاقی قائل می‌شود.» (آذرنگ، ۱۳۷۵)

بر اساس این حق، پدیدآورنده می‌تواند در اثر خود دست ببرد، تغییر دهد، جابه‌جا کند، از نو بنویسد، به شکل دیگر ارائه دهد، بر آن بیفزاید و یا از آن بکاهد و این کار، از سوی هیچ‌کس بدون اجازه او صورت نمی‌گیرد. (ناتل خانلری، ۱۳۶۷)

با توجه به تعاریف ارائه‌شده می‌توان نتیجه گرفت که حق مؤلف، از پنج بخش اساسی: تولید دوباره، اقتباس، توزیع، اجرا و نمایش تشکیل شده است.

تاریخچه حمایت از حق مؤلف در جهان

تاریخچه حق مؤلف، بر اساس دیدگاه‌ها و تعبیرهای مختلف، به سده‌های پانزدهم و شانزدهم باز می‌گردد. پیش از آن، آثار مکتوب با دست روی پوست یا کاغذ ثبت می‌شد. اختراع چاپ، انقلاب عظیمی در تولید کتاب پدید آورد و در نتیجه، آثار متعددی در زمینه‌های مذهبی، اجتماعی و اقتصادی به چاپ رسید. صنعت چاپ، باعث افزایش شمارگان آثار مکتوب و افزایش تقاضا گردید. به تبع آن، تکثیر غیرمجاز این آثار تهدیدی برای ناشران به شمار می‌آمد. برای جلوگیری از این مسئله، حق مؤلف و حمایت از پدیدآورندگان و ناشران آثار مطرح گردید. در ادامه، به اختصار به برخی اقدامات تأثیرگذار و قوانین مهم در حوزه حق مؤلف می‌پردازیم.

در سال ۱۶۹۰م، کتاب «دو رساله در مورد حکومت مذهبی» (۳) اثر جان لاک (۴) به چاپ رسید. در این اثر، تلاش فکری یک مؤلف در خلق یک اثر هنری، دلیل موجهی برای برخورداری از امتیاز مالکیت آن اثر ذکر شده بود. در سال ۱۷۱۰م، «قانون آن (۵)» اولین قانون حق مؤلف به معنای نوین، در مجلس انگلستان به تصویب رسید. در سال ۱۷۴۱م، حقوق مؤلفان دانمارک به دستور پادشاه این کشور به رسمیت شناخته شد. سال ۱۷۹۰م در آمریکا و سال ۱۷۹۳م در فرانسه نخستین قانون حق مؤلف داخلی تدوین و منتشر شد. همچنین، در برخی کشورها از قبیل: شیلی (۱۸۳۹)، آلمان (۱۸۳۹)، پرو (۱۸۴۹)، آرژانتین (۱۸۶۹)، مکزیک (۱۸۷۱) و در انگلستان بین سال‌های ۱۸۴۴ تا ۱۸۸۶م قوانین حق مؤلف تدوین و تصویب شد.

اولین توافق‌نامه بین‌المللی درباره حق مؤلف، سال ۱۸۸۶م در شهر برن سوئیس به امضا رسید که به معاهده برن (۶) معروف شد. این موافقت‌نامه به «میثاق برن برای حمایت از آثار ادبی و هنری» شهرت یافت. سازمان جهانی مالکیت معنوی (۷) در ژنو سوئیس، مسئول اجرای معاهده برن می‌باشد. از آن زمان تاکنون، به منظور افزایش دامنه حمایت، برای دفعات مختلف مورد بازنگری قرار گرفته که آخرین آن، مربوط به

سال ۱۹۷۱م در پاریس می‌باشد. در حال حاضر، تقریباً ۱۲۷ کشور، عضو معاهده برن هستند که در سال‌های اخیر تعداد اعضای آن رشد قابل توجه‌ای یافته‌اند.

معاهده دیگر، معاهده ژنو (۸) است که در سال ۱۹۵۲م در مقر سازمان ملل در ژنو امضا شد. سازمان ملل متحد در سال ۱۹۶۷م تشکیلاتی را به نام سازمان جهانی مالکیت معنوی (سازمان جهانی دارایی‌های معنوی) تحت نظارت خود تشکیل داد و وظیفه آن حمایت از حقوق همه صاحبان آثار، اعم از: علمی، هنری، ادبی و حتی فنی است و تقریباً ۱۲۰ کشور از سراسر جهان به آن پیوسته‌اند. (شفیعی شکیب، ۱۳۸۱) سال ۱۹۶۸م معاهده بین‌المللی حمایت از اجراکنندگان و تولیدکنندگان صوت - نگاشت‌ها (۹) و سازمان‌های پخش (میثاق رم) منعقد شد و همچنین، معاهده حمایت از تولیدکنندگان صوت - نگاشت‌ها در مقابل نسخه‌برداری غیرمجاز از صفحات آنها در سال ۱۹۷۱م ژنو به عنوان میثاق صوت - نگاشت‌ها و میثاق مربوط به توزیع و پخش علائم حامل برنامه از طریق ماهواره معروف به میثاق ماهواره‌ها سال ۱۹۷۴م در بروکسل منعقد شد.

در سال ۱۹۷۸م مجلس ایالات متحده قانون حق مؤلف نوینی برای حمایت از پدیدآورندگان آثار به تصویب رسانید. در سال ۱۹۹۳م موافقت‌نامه تریپس (۱۰) که درباره جنبه‌های تجاری حق مالکیت معنوی سند پاریس در میثاق برن را شامل می‌شود، منعقد گردید.

سال ۱۹۹۶م دو معاهده جدید به نام‌های «معاهده حقوق مالکیت ادبی و هنری سازمان جهانی مالکیت فکری» و «معاهده آثار اجرایی - نمایشی و آوانگاشت‌های وایپو» در کنفرانسی دیپلماتیک که در تاریخ ۲ تا ۲۰ دسامبر برگزار شد، به تصویب رسید.

پیشینه حمایت از حق مؤلف در ایران

سابقه حق مؤلف در ایران، به سال ۱۳۰۴ بر می‌گردد. طبق مواد ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷ و ۲۴۸ از فصل یازدهم مبحث دسیسه و تقلب در کسب و تجارت از قانون مجازات عمومی که در این سال به تصویب رسید، برای استفاده از آثار مؤلف و مصنف اثری دیگر بدون ذکر ماخذ، فروش یا وارد خاک کشور کردن یک اثر دیگری و چاپ تألیف یا تصنیف دیگر با نامی غیر از نام صاحب اثر، پرداخت غرامت پیش‌بینی کرده است. (مطلبی، ۱۳۸۷) علاوه بر این مقررات، طی دهه‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰، چندین عهدنامه دوجانبه با کشورهای: آلمان، اسپانیا و ایتالیا به امضا رسید. در عهدنامه ایران و آلمان قید شده بود که اتباع دو کشور در صورت تصویب قانون حق مؤلف، از مزایای آن برخوردار و دارای حقوق مساوی خواهند بود. (مطلبی، ۱۳۸۶) در سال ۱۳۴۸ش «قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان» به عنوان نخستین قانون مستقل در خصوص پدیدآورندگان به تصویب مجلس شورای ملی رسید. به موجب ماده ۳۲ این قانون، مواد ۲۴۵ تا ۲۴۸ قانون جزا فسخ شد. (آیتی، ۱۳۷۵)

سال ۱۳۵۲ش «قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی» به تصویب مجلس رسید و در سال ۱۳۷۹ش مجلس شورای اسلامی «قانون حمایت از نرم‌افزارهای رایانه‌ای» را تصویب نمود. بر اساس این قانون، هر گونه دخل و تصرف غیرمجاز از طریق ورود یا خروج، ضبط و ذخیره، پردازش و انتقال داده‌ها و نرم‌افزارهای رایانه‌ای و ایجاد یا ورود انواع ویروس‌های رایانه‌ای و امثال آن، جرم محسوب شده، برای مرتکب، علاوه بر جبران خسارت وارده، مجازات‌هایی نیز در نظر گرفته شد.

در ادامه، «قانون تجارت الکترونیکی» در سال ۱۳۸۲ش و «قانون جرایم رایانه‌ای» در سال ۱۳۸۹ش به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید.

دولت جمهوری اسلامی ایران در تاریخ دوم مهرماه ۱۳۹۳ش لایحه جامع حمایت از حقوق مالکیت ادبی و هنری و حقوق مرتبط با آن را در جلسه هیئت دولت به تصویب رسانید. در صورتی که این قانون در مجلس شورای اسلامی نیز تصویب شود و شورای نگهبان آن را تأیید نماید، جایگزین قوانین گذشته مانند قانون حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان مصوب سال ۱۳۴۸ش و قانون حمایت از پدیدآورندگان

نرم‌افزاری مصوب سال ۱۳۷۹ ش خواهد شد.

استفاده منصفانه (۱۱)

استفاده منصفانه، حق استفاده منطقی از موارد مشمول حق مؤلف بدون اجازه از پدیدآور است. (اکبری، ۱۳۸۵) استفاده منصفانه یا استفاده رایگان (۱۲) را گاهی عمل منصفانه (۱۳) و یا استفاده منصفانه آموزشی نیز می‌گویند. رویه قضایی استفاده منصفانه، در طی سال‌ها توسعه یافت تا بتواند به عنوان یک راهکار، تعادل و توازن میان حقوق صاحبان حق مؤلف و منافع و علایق جامعه به منظور اجازه نسخه‌برداری از آثار در شرایط معین و محدودی برقرار سازد. (مطلبی، ۱۳۸۶)

استفاده منصفانه به عنوان یک رویه قضایی، در جهت اینکه حقوق انحصاری در حق مؤلف مطلق نیست، در تمامی جوامع مطرح است. بیشتر کشورها چنین استثناهایی را در قوانین و مقررات حق مؤلف خود در نظر می‌گیرند. (نوروزی، ۱۳۸۱)

به عنوان مثال، در انگلستان، به این قانون «رفتار منصفانه (۱۴)» و در ایالات متحده آمریکا، «استفاده منصفانه» گفته می‌شود.

استفاده منصفانه، یک رویه قضایی است که امکان استفاده از آثار مورد حمایت حق مؤلف را، بدون کسب اجازه از صاحبان حق، فراهم می‌آورد؛ البته برای کتابخانه‌ها، آرشیوها و مراکز اسناد، محدودیت‌ها و معافیت‌هایی را نیز وضع کرده است. استفاده منصفانه، تخلف از قانون حق مؤلف نیست؛ بلکه استفاده از منابع تحت حمایت حق مؤلف برای اهدافی مثل «نقد، تفسیر، گزارش‌های خبری، آموزشی، تدریس، تحصیل، کسب دانش یا پژوهش» مطابق با شرایط قانون استفاده منصفانه است. (نوروزی، ۱۳۸۱)

استفاده منصفانه، به نوعی در معاهده‌های مختلف حقوق مؤلف در نظر گرفته شده است؛ مانند معاهده برن و رم. استفاده منصفانه، به کشورهای عضو اجازه می‌دهد تا محدودیت‌های معینی را بر حقوق صاحبان حق مؤلف اعمال کنند. کشورهای عضو می‌توانند در مواردی مثل استفاده شخصی، استفاده قطعاتی کوتاه از اثر برای گزارش‌های روزانه، ضبط موقت اثر توسط یک سازمان رادیویی و تلویزیونی و با استفاده از امکانات آن در برنامه‌های خود و نیز استفاده‌هایی که صرفاً با اهداف آموزشی و پژوهش‌های علمی انجام می‌شود، محدودیت‌هایی را اعمال کنند. (مطلبی، ۱۳۸۶)

بر اساس کنوانسیون برن، کشورهای عضو می‌توانند در مواردی خاص، مانند اهداف آموزشی یا استفاده شخصی، مادامی که به ضرر دارنده حق مؤلف نیست، استثناهایی برای نسخه‌برداری قائل شوند. (آذرنگ، ۱۳۷۵)

در تعیین و تشخیص استفاده منصفانه، توجه به موارد زیر ضروری است:

۱. هدف و ماهیت استفاده، شامل استفاده‌های تجاری و هدف‌های آموزشی غیر انتفاعی؛
۲. ماهیت آثار مشمول حق مؤلف؛
۳. میزان و بخش‌های مورد استفاده از آثار مشمول حق مؤلف؛
۴. تأثیر استفاده. (اکبری، ۱۳۸۵)

ویژگی‌های تأثیرگذار محیط دیجیتال بر قوانین حق مؤلف

فضای دیجیتال و ویژگی‌های این محیط، با گسترش فناوری‌های نوین اطلاعاتی در حال دگرگونی است. از زمان اختراع چاپ تاکنون که «عصر انفجار اطلاعات» نامیده می‌شود، همواره قوانین حق مؤلف در مسیر توسعه و بازنگری قرار گرفته است. امروزه، با تغییراتی که در محیط دیجیتال و محمل‌های اطلاعاتی به وجود آمده، روزآمدی قوانین مربوط به حق مؤلف ضروری به نظر می‌رسد. در ادامه، به برخی از ویژگی‌های محیط دیجیتال که بر قوانین حق مؤلف تأثیرگذار هستند، اشاره می‌شود:

۱. خلق آثار بدون مؤلف

همیشه فرض بر این است که آثار تولیدشده، پدیدآورنده خاصی دارد که مسئولیت محتوایی اثر را پذیرفته

است. در این صورت، این نوع آثار مورد حمایت حق مؤلف قرار می‌گیرند؛ در صورتی که ویژگی‌های محیط دیجیتال، این امکان را فراهم می‌سازد که آثاری تولید شود که فاقد پدیدآورنده هستند و یا تشخیص پدیدآورنده بسیار مشکل است.

۲. عدم شناسایی دقیق

یکی از ویژگی‌های محیط دیجیتال، عدم شناسایی دقیق محل تولید، منتشرکننده و مصرف‌کننده نهایی منابع اطلاعات و اطلاعاتی است که در محیط دیجیتال منتشر شده است؛ بدین معنا که چگونه می‌توان تشخیص داد که اطلاعات موجود در این محیط، مربوط به چه کشور، شهر و یا منطقه‌ای است و منتشرکننده این اطلاعات، چه شخص و یا سازمانی می‌باشد؟ و یا اینکه چه سازمان و یا اشخاصی از این اطلاعات استفاده می‌کنند؟

۳. بازتولید، ترکیب و تغییر شکل اطلاعات

محیط دیجیتال، این امکان را فراهم می‌سازد که به محض تولید اثری به شکل دیجیتال، به سرعت و با صرف هزینه بسیار کم و بدون اینکه از کیفیت اثر کاسته شود، باز تولید شود. آثار تولیدشده جدید نیز بارها و بارها می‌توانند بدون از دست رفتن کیفیت آن، باز تولید شوند.

علاوه بر آن، آثار در شکل‌ها و فرمت‌های تازه و ماهیت جدید می‌توانند با یکدیگر ترکیب شوند؛ مثلاً یک کار ادبی را می‌توان با صوت، موسیقی و تصویر ترکیب نمود؛ بدون اینکه این تغییرات، کوچک‌ترین تغییری در ماهیت و کیفیت کار بدهد. (سپهر، ۱۳۸۱)

۴. تابعیت و نخستین انتشار

در کنوانسیون‌ها و موافقت‌نامه‌های راجع به حمایت از حقوق مالکیت ادبی و هنری یا حق مؤلف، دو معیار «تابعیت» و «نخستین انتشار»، مهم‌ترین معیار حمایت از صاحبان حق و موضوعات مورد حمایت در محیط واقعی به شمار می‌آیند. (صادقی، ۱۳۸۶)

منظور از تابعیت این است که پدیدآورنده اثر، تبعه یکی از کشورهای عضو کنوانسیون‌های بین‌المللی باشد و منظور از نخستین انتشار، این است که اثر برای اولین بار در یکی از کشورهای عضو نظام حق مؤلف منتشر شده باشد و اگر پدیدآورنده، تبعه کشورهای عضو نبود، اثر به طور هم‌زمان در کشور غیر عضو و عضو، منتشر شده باشد. (مطلبی، ۱۳۸۷)

۵. امکان نسخه‌برداری مجدد

پس از انتشار یک اثر به صورت درون‌خطی، امکان نسخه‌برداری از اثر در کمتر از یک ثانیه وجود دارد. بدیهی است که چنین امکانی، در محیط چاپی امکان‌پذیر نبوده است. (زایلینسکی، ۱۳۷۷)

به موازات پیشرفت‌های فناوریانه، قوانین حق مؤلف نیز دستخوش تغییرات چشمگیری در کشورهای مختلف بوده و قوانین مختلفی در سطح بین‌المللی برای حمایت از حقوق مادی و معنوی پدیدآورندگان آثار، به تصویب رسیده است. از این‌رو، قوانین حق مؤلف در برابر این تغییرهای فناوریانه از خود انعطاف‌پذیری نشان داده و توانسته است خود را با این تغییرها تطبیق داده، در محیط دیجیتال هم می‌تواند در صورت تغییر و اصلاح متناسب با محیط، به حیات خود ادامه دهد

۶. سهولت اشاعه اطلاعات

ظهور شبکه‌های جهانی اینترنتی، اشاعه گسترده و سریع آثار را به شکل دیجیتالی ممکن ساخته است؛ مانند شبکه‌های تلویزیونی و شبکه‌های دیجیتالی که امکان اشاعه به تعداد بسیاری از افراد در نقطه‌ای خاص را می‌دهد. اگرچه بر خلاف شبکه‌های تلویزیونی مواد دیجیتالی شده نیاز به اینکه به‌طور هم‌زمان به هر فردی برسد، ندارند، ولی بر خلاف شبکه‌های تلویزیونی، شبکه‌های دیجیتالی به هر گیرنده بر روی شبکه اجازه می‌دهد که اشاعه بیشتر آثار را انجام دهد و این باعث می‌گردد که آثار به صورت تصاعد هندسی منتشر شوند. (خادمیان، ۱۳۸۰)

۷. گسترش مرزهای جغرافیایی

با گسترش فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی، تشخیص مرزهای جغرافیایی کم‌رنگ شده است؛ زیرا در محیط دیجیتال، مرزی وجود ندارد. با توجه به این ویژگی، اگرچه کشورهای مختلف جهان از قوانین نسبتاً یکسانی در خصوص حق مؤلف برخوردارند، اما مشکلاتی را با توجه به ویژگی‌های محیط دیجیتال باعث شده است. علاوه بر موارد ذکرشده، افزایش و سهولت امکان نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری، عدم شناسایی نقض‌کننده حق مؤلف در محیط دیجیتال، ارسال سریع اطلاعات برای میلیون‌ها نفر در سراسر جهان، امنیت و حفاظت منابع اطلاعاتی، امکان ذخیره‌سازی حجم انبوهی از اطلاعات در فضای بسیار محدود و استفاده هم‌زمان از اطلاعات و منابع اطلاعاتی، از دیگر ویژگی‌های محیط دیجیتال به شمار می‌رود.

حق مؤلف در محیط دیجیتال

امروزه به یمن رشد فناوری اطلاعات و ارتباطات، از قبیل شبکه‌های بین‌المللی اطلاع‌رسانی و شبکه اجتماعی، محصول افکار، عقاید، آراء، مطالعات و هنر پدیدآورندگان با سرعت بسیاری دست‌به‌دست می‌شود. با ظهور این فناوری‌ها، دسترسی افراد به نتایج مطالعات در کوتاه‌ترین زمان و در وسیع‌ترین مقیاس ممکن، فراهم شده است.

در چنین جهانی، دامنه حقوق مادی و معنوی مؤلف از مرزهای محدود کشورها فراتر رفته و ابعاد جهانی یافته است. در نتیجه، حمایت از مالکیت فکری و حق مؤلف در سطح بین‌المللی ضروری می‌نماید. (آذرنگ، ۱۳۷۵)

شاید برخی افراد تصور کنند که معنای کامل نسخه‌برداری یا بازتولید را می‌دانند؛ در حالی که این عمل در موقعیت‌های بسیاری رخ می‌دهد که استفاده‌کننده حتی از آن آگاهی ندارد؛ مثلاً دیدن اطلاعات بر روی صفحه نمایشگر رایانه، بدون نسخه‌برداری یا بازتولید (ذخیره‌سازی موقت)، ناممکن است.

طبق قوانین حق مؤلف، عمل بازتولید از حقوق انحصاری صاحبان حقوق است و باید از صاحبان حقوق کسب اجازه شود. بنابراین، استفاده‌کنندگان از شبکه‌های درون‌خطی برای دیدن اطلاعات مجبور به ذخیره‌سازی موقت آن در حافظه رایانه هستند. در این صورت، آیا واقعاً چنین عملی بازتولید نامیده می‌شود یا خیر؟ در این باره نظرات متفاوتی وجود دارد؛ مثلاً شورای مجامع اروپا بر این باور است که ذخیره‌سازی موقت نیز بازتولید اثر است و از حقوق انحصاری صاحبان حق به شمار می‌آید.

قانون حق مؤلف، ذاتاً سیطره دارد؛ اما شبکه‌های اطلاعاتی «شبکه جهانی وب (۱۵)» از لحاظ ساختار و ماهیت، بین‌المللی هستند. استفاده‌کنندگان این شبکه‌های بین‌المللی، باید از کدام قانون تبعیت کنند؟ قوانین کشوری که استفاده‌کننده در آنجا قرار دارد و دریافت‌کننده اطلاعات است یا قوانین کشوری که منشأ صدور اطلاعات بوده است؟ نظریه‌های صدور و دریافت، یعنی اجرای قانون کشوری که منشأ صدور اطلاعات است یا کشوری که دریافت‌کننده اطلاعات است، نمی‌تواند دقیقاً در محیط دیجیتال کاربرد داشته باشد. هنگامی که استفاده‌کننده در هنگام تورق در شبکه‌های جهانی وب و به منظور دسترسی از راه دور به اطلاعات مکانی را کلیک می‌کند، او آگاه نیست که آیا این اطلاعات را مستقیماً از همان پایگاه اینترنتی و کشور میزبانی که در حال تورق منابع آن است، دریافت می‌کند یا خیر! و یا ممکن است اطلاعات دریافتی از پایگاهی در کشور ثالث نشئت بگیرد. در این حالت، تکلیف چیست؟ (مطلبی، ۱۳۸۷)

ماهیت و ویژگی‌های منحصربه‌فرد فضای دیجیتال، به‌ویژه انجام آن در محیطی بدون مرز، چالش‌های حقوقی فراوانی را به همراه داشته است. از این‌رو، برخی نویسندگان از این فضا، هم به عنوان یک فرصت و هم یک چالش تعبیر کرده‌اند. (شاهد، ۱۳۸۱)

یکی از مهم‌ترین چالش‌های حقوقی فضای دیجیتال، خلق آثاری است که به‌آسانی نمی‌توان برای آنها مؤلف انسانی تعیین کرد؛ همچنین، افزایش و سهولت مکان نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری در این محیط و دشوارتر شدن تشخیص نقض‌کننده حق است.

با وجود این، با رشد فناوری‌های اطلاعاتی، با آنکه در محیط دیجیتال تغییرات فراوانی در تولید و اشاعه اطلاعات و منابع اطلاعاتی حاصل شده، اما در ماهیت حق مؤلف تغییرات چندانی ایجاد نشده است.

این نکته که کاربران اینترنت تا چه اندازه مجاز به تکثیر منابع الکترونیکی موجود هستند، یا اینکه چگونه بر این موضوع نظارت خواهد شد، مسئله‌ای است که هنوز پاسخ مشخص ندارد. در این خصوص، تنها رهنمودهایی ارائه شده است؛ از جمله اینکه برای جلوگیری از تضييع حقوق مادی و معنوی پدیدآورنده باید تدبیری اندیشید تا بدون ایجاد اختلال در این مجرای جدید، حقوق پدیدآورنده نیز حفظ شود.

گفتنی است که برای حمایت از حقوق مؤلفان، راهکارهایی نیز پیش‌بینی شده است؛ از جمله اینکه دولت‌ها برای نشر الکترونیکی به عنوان موضوعی اجتماعی، سیاست‌گذاری و از حقوق پدیدآورندگان حمایت کنند. در عین حال، هزینه استفاده از آثار را در قالب مالیات از مردم دریافت کنند. این مسئله که بعضی افراد ممکن است اصلاً از اثر استفاده نکنند، خود مشکلاتی را در پی دارد. دومین راه حل، این است که با وضع تعرفه و بر اساس میزان استفاده، از استفاده‌کنندگان هزینه دریافت کنند. این راه حل نیز فقط به استفاده‌کنندگان بالفعل محدود خواهد شد. این شیوه، تقریباً در برخی از پایگاه‌های اینترنتی موجود دنیا اعمال می‌شود. راه پیشنهادی سوم، نوعی مبادله است؛ یعنی استفاده از محصول نشر الکترونیکی در مقابل ارائه محصولی مشابه. این شیوه، مستلزم آن است که استفاده‌کننده خود تولیدکننده اطلاعات باشد. (مطلبی، ۱۳۸۶)

در جوامع اطلاعاتی کنونی، افکار و عقاید و نهایتاً اطلاعات، ثروت محسوب شده و آن را کالایی با ارزش می‌دانند. از جمله مهم‌ترین دلایل تغییر نگرش نسبت به اطلاعات، رشد اخیر فناوری‌های رایانه‌ای و نیز گسترش نشر الکترونیکی یا نشر رومیزی است. این گونه تغییرات و پیشرفت‌ها، پرسش‌های فراوانی را برانگیخته است؛ از جمله اینکه: آیا قوانین جاری حق مؤلف یا مالکیت معنوی می‌تواند از همه آثار موجود در محیط الکترونیکی حمایت کند؟ یا نیاز به تصویب قوانین متناسب با محیط‌های جدید می‌باشد؟ البته نباید فراموش کرد که هدف اصلی قانون حق مؤلف، پاسداری از حقوق مادی و معنوی پدیدآورندگان آثار و ایجاد اطمینان از دستیابی جامعه به اطلاعات مورد نیاز خود است؛ نه آنکه با اعمال چنین قوانینی، دسترسی به اطلاعات را محدود نماید. (رضایی شریف‌آبادی، ۱۳۷۶)

نشر الکترونیک، به عنوان یکی از مجراها و قالب‌های انتشار و انتقال اطلاعات، اکنون چالش‌های تازه‌ای را پیش روی همگان قرار داده و با وجود گسترش وسیع در سطح جهان، در برخی حوزه‌ها با موانع و مشکلات فراوانی دست به گریبان است که حق مؤلف، یکی از آنهاست. این نکته که کاربران اینترنت تا چه اندازه مجاز به تکثیر منابع الکترونیکی موجود هستند؟ و چگونه بر این موضوع نظارت خواهد شد؟ یا اینکه آیا نمایش یک مدرک در یک مرورگر، نسخه‌برداری از اثر است؟؛ از جمله مسائلی هستند که هنوز پاسخ کاملاً روشنی برای آنها نیافته‌ایم. (مطالعی، ۱۳۸۷)

پیشنهادهایی برای حفاظت از حق مؤلف در محیط دیجیتال

گرچه صاحبان آثار معتقد هستند که آثار آنها در محیط دیجیتال نمی‌تواند از گزند سوء استفاده در امان بماند، اما برای محافظت از آثار نویسندگان و ناشران در محیط دیجیتال می‌توان از طریق قانون حق مؤلف، قراردادهای و مجوزها، فناوری‌های نوین و قوانین جدیدی که برای حفاظت از پایگاه‌های اطلاعاتی وضع شده است، اقدام نمود.

بهترین راه، استفاده از ترکیبی از راه حل‌های قانونی و فناوری‌های نوین می‌باشد. روش‌های قانونی، انتظارات گروه‌ها را برآورده می‌سازد و فناوری‌های نوین، مطمئن‌تر است و تا اندازه‌ای استفاده غیرمجاز را غیر ممکن می‌سازد.

همچنین، توصیه شده است که پدیدآورندگان، آثار خود را ثبت (۱۶) کنند. گرچه حق ثبت گران است و مقرون به صرفه نیست، اما برای آنکه حقوق آنان قابل پیگیری در دادگاه باشد، باید آثار خود را ثبت کنند. علاوه بر آن، توصیه شده که علامت حق مؤلف و مشخصات دارنده حق مؤلف، در اثر ذکر شود.

اقدام‌های انجام‌شده در زمینه حق مؤلف در محیط دیجیتال

با توجه به شکل‌گیری فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی، رعایت حق مؤلف در محیط دیجیتال، چه برای صاحبان و چه برای کاربران، چالش‌های جدیدی ایجاد کرده است. فناوری‌های جدید این امکان را فراهم آورده است که از اطلاعات و منابع اطلاعاتی با کیفیت بالا، نسخه‌های تکراری تهیه کرد تا قابل تشخیص با نسخه اصلی نباشد. از این رو، در کمترین زمان ممکن می‌توان به اشاعه سریع و آسان اطلاعات پرداخت.

بدیهی است که بسیاری از مقررات حق مؤلف سنتی، بر محیط دیجیتال نیز صدق می‌کند و گواهی این ادعا، بررسی مهم‌ترین معاهده بین‌المللی، یعنی «معاهده حقوق مالکیت ادبی و هنری سازمان جهانی مالکیت فکری (۱۷)»، در زمینه تأثیرهای اینترنت بر حقوق مالکیت ادبی و هنری است. بررسی معاهده نشان می‌دهد که مقررات ماهوی مفصلی مطرح نشده و در بسیاری از موارد به کنوانسیون برن و موافقت‌نامه تریپس ارجاع شده است. (صادقی، ۱۳۸۶)

دفتر انجمن‌های کتابداری، اطلاع‌رسانی و سندپدازی اروپا (۱۸) در اکتبر ۱۹۹۴م طرح خطمشی کاربرد حق مؤلف در اروپا (۱۹) را با نام طرح ECUPI به مرحله اجرا گذاشت که از جمله اهداف آن، شناسایی مسائل حق مؤلف در خدمات الکترونیک و تنظیم آیین‌نامه عملی مناسب برای استفاده از اطلاعات الکترونیکی بود. این اقدام را می‌توان اولین گام برای حل مسائل حق مؤلف در اینترنت به حساب آورد. (اکبری، ۱۳۸۵)

در سال ۱۹۹۶م، «معاهده حق مؤلف سازمان جهانی مالکیت معنوی (WCT)» که به حمایت از مؤلفان آثار ادبی و هنری می‌پردازد و «معاهده آثار اجرایی - نمایشی و آوانگاشت‌های وایپو (WPPT)» که برخی حقوق جانبی نظیر حقوق اجراکنندگان آثار اجرایی، نمایشی و حقوق تولیدکنندگان آوانگاشت را مورد حمایت قرار می‌دهد، به تصویب رسید.

این دو عهدنامه، با پرداختن به موارد زیر در مفاد خویش، به دستور کار دیجیتال مستقیماً واکنش نشان می‌دهند:

۱. اعمال حق تکثیر در مورد ذخیره آثار در سیستم‌های دیجیتالی؛
۲. محدودیت‌ها و استثناهای قابل اعمال در فضای دیجیتالی؛

- هر یک از اعضا باید تضمین نمایند به همان میزانی که در بخش ضمانت اجراهای مدنی و کیفری بیان شده است، در قانون خود ضمانت اجراهای مؤثری برای جلوگیری از اعمال ناقص حقوق مالکیت فکری در محیط دیجیتال پیش‌بینی می‌کنند. این ضمانت اجراها باید شامل نظام‌های جبران خسارت سریع جهت جلوگیری از نقض حق، و نظام‌های جبران خسارت جهت بازدارندگی از افزایش دامنه نقض باشد.

- رویه‌های اجرایی هر یک از اعضا در برابر نقض حق مؤلف و حقوق مرتبط در شبکه‌های دیجیتال که ممکن است شامل استفاده غیرقانونی از روش‌های توزیع گسترده با اهداف ناقضانه باشد نیز اعمال می‌شود.

- اعضا می‌توانند مطابق با حقوق و مقرراتشان به مقامات صالح این اختیار را بدهند که به یک ارائه‌دهنده خدمات آنلاین دستور دهند فوراً اطلاعات کافی را برای شناسایی مشترکی که حسابش برای نقض به کار رفته است، جهت دارنده حق افشا نماید.

- اعضا باید در مقابل تخطی از اقدام‌های حمایتی فناورانه مؤثری که توسط پدیدآورندگان، اجراکنندگان یا تولیدکنندگان فونوگرام در ارتباط با اجرای حقوقشان به کار می‌رود، اعمالی را در خصوص آثار، اجراها و فونوگرام‌هایی که از سوی صاحبان حق یا قانون مجاز نیست، محدود نمایند و حمایت قانونی کافی و جبران خسارت‌های قانونی مؤثری را پیش‌بینی کنند.

نتیجه‌گیری

تغییر رسانه و محمل‌های اطلاعاتی، در ماهیت حمایت از حق مؤلف برای پدیدآورندگان تغییری ایجاد نمی‌کند. همان‌طور که اشاره شد، فناوری‌های جدید اطلاعاتی و ارتباطی در محیط دیجیتال، از قبیل خلق آثار بدون مؤلف، عدم شناسایی دقیق محل تولید، منتشرکننده، مصرف‌کننده نهایی، سهولت بازتولید، ترکیب و تغییر شکل اطلاعات، امکان نسخه‌برداری مجدد، گسترش مرزهای جغرافیایی و سهولت اشاعه اطلاعات در استفاده از منابع دیجیتال، چالش‌ها و تغییرهای وسیعی را در زمینه حق مؤلف به‌وجود آورده است. بنابراین، تغییر روزآمدسازی قوانین حق مؤلف، از اهمیت بسیاری برخوردار است.

به موازات پیشرفت‌های فناورانه، قوانین حق مؤلف نیز دستخوش تغییرات چشمگیری در کشورهای مختلف بوده و قوانین مختلفی در سطح بین‌المللی برای حمایت از حقوق مادی و معنوی پدیدآورندگان آثار، به تصویب رسیده است. از این‌رو، قوانین حق مؤلف در برابر این تغییرهای فناورانه از خود انعطاف‌پذیری نشان داده و توانسته است خود را با این تغییرها تطبیق داده، در محیط دیجیتال هم می‌تواند در صورت تغییر و اصلاح متناسب با محیط، به حیات خود ادامه دهد.

پی‌نوشت‌ها:

1. Copyright.
2. Reproduction.
3. Two treatises on civil government.
4. John Lock.
5. The statute of Anne.
6. The Berne Convention.
7. World Intellectual Property Organisation (Wipo).
8. The Geneva Convention.
9. Phonograms.
10. TRIPS.
11. Fair use.
12. Free use.
13. Fair Practice.

14. Fair dealing.
15. World Wide Web (www).
16. Registration.
17. WIPO Copyright Treaty (WCT).
18. European Bureau of Library and Information and Documentation Association.
19. European copyright user platform.
20. Encoding.
21. World Intellectual Property Organization.
22. Digital Millennium Copyright Act.
23. On-Line.
24. Information Society.
25. Anti-Counterfeiting Trade Agreement (ACTA).

منابع:

۱. آذرنگ، عبدالحسین. ۱۳۷۵. آشنایی با چاپ و نشر. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۲. آیتی، حمید. ۱۳۷۵. حقوق آفرینش‌های فکری، با تأکید بر حقوق آفرینش‌های ادبی و هنری. تهران: حقوقدان.
۳. ارجمند، تاج الملوک. ۱۳۸۱. سیری در قوانین حق مؤلف، استفاده منصفانه و دسترس‌پذیری از آغاز و تأثیر آن در استفاده از منابع الکترونیکی. فصلنامه کتاب. ۱۳ (۴)، ۱۱۰-۱۲۳.
۴. اکبری، علیرضا. ۱۳۸۵. حق مؤلف در اینترنت. فصلنامه کتاب. ۶۵، ۹۹-۱۰۸.
۵. خادمیان، مهدی. ۱۳۸۰. حق مؤلف در محیط چاپی و الکترونیکی. فصلنامه تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی. ۴۲، ۱۲-۲۳.
۶. رضایی شریف‌آبادی، سعید. ۱۳۷۶. مالکیت معنوی در عصر الکترونیک. فصلنامه کتاب. ۸ (۳)، ۱۸-۲۵.
۷. زابلینسکی، کریستوفر. ۱۳۷۷. عصر الکترونیک و فقرای اطلاعاتی: فرصت‌ها و مخاطرات. ترجمه عباس گیلوردی، فراگام‌هایی در اطلاع‌رسانی: گزیده مقالات نوزدهمین کنفرانس بین‌المللی اطلاع‌رسانی بیوسته. تهران: مرکز اطلاع‌رسانی و خدمات علمی جهاد سازندگی.
۸. زویه لینان دوبل فون. ۱۳۸۸. حقوق تجارت الکترونیک. ترجمه ستار زرکلام. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش.
۹. سپهر، فرشته. ۱۳۸۱. حق مؤلف در دنیای دیجیتال. فصلنامه تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی. ۴۶ و ۴۷، ۲۸-۳۱.
۱۰. سلطانی، پوری و راستین، فروردین. ۱۳۷۲. اصطلاحنامه کتابداری (ویرایش دوم). تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۱۱. شاهد، علیخان. ۱۳۸۱. مزایای اقتصادی - اجتماعی حمایت از مالکیت فکری در کشورهای در حال توسعه. گروه مترجمان. تهران: فصل سبز.
۱۲. شفیعی شکیب، مرتضی. ۱۳۸۱. حمایت از حق مؤلف: قوانین و مقررات ملی و بین‌المللی. تهران: خانه کتاب.
۱۳. صادقی، محسن. ۱۳۸۶. حمایت از حقوق مالکیت فکری در محیط اینترنت. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
۱۴. کنین، استلا. ۱۳۷۹. فرهنگ فشرده کتابداری و اطلاع‌رسانی. ترجمه فاطمه اسدی کرگانی. ویراستار عبدالحسین آذرنگ. تهران: کتابدار.
۱۵. مطلبی، داریوش. ۱۳۸۶. حق مؤلف در محیط دیجیتال، فصلنامه کتاب، ۷۰، ۱۳۷-۱۶۴.
۱۶. - ۱۳۸۷. حق مؤلف در دنیای دیجیتال. فصلنامه کتاب ماه: کلیات اطلاعات، ارتباطات و دانش‌شناسی. ۱۳۵، ۳۲-۴۱.
۱۷. ناتل خانلری، پرویز. ۱۳۶۷. حق مؤلف، هفتاد سخن. تهران: توس، ج ۲.
۱۸. نوروزی، علیرضا. ۱۳۸۱. حقوق مالکیت فکری: حق مؤلف و مالکیت صنعتی. تهران: چاپار. ■